

Dietrich Bonhoeffer

Aanzetten voor een
ethiek

Samengesteld, vertaald en ingeleid door
Gerard den Hertog en Wilken Veen

Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer

www.uitgeverijboekencentrum.nl

De vertaalde teksten zijn oorspronkelijk verschenen in *Dietrich Bonhoeffer Werke 6, Ethik* en *Dietrich Bonhoeffer Werke 16, Konspiration und Haft 1940-1945*, Chr. Kaiser Verlag, München / Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh.

Vertaling: Gerard den Hertog en Wilken Veen

Redactionele bewerking: Arend Smilde

Ontwerp omslag: Geert de Koning

Vormgeving binnenwerk: Studio Anton Sinke

ISBN 978 90 239 2621 4

NUR 703

© 2012 Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inleiding

Bonhoeffers ‘aanzetten voor een ethiek’

ONVOLTOOID LEVENSWERK

Een van de bekendste werken van Dietrich Bonhoeffer is zijn *Ethik*. Het is het laatste theologische project dat hij onder handen had, en zelf dacht of hoopte hij dat het zijn levenswerk zou worden. Zijn vriend en latere biograaf Eberhard Bethge vermeldt dat Bonhoeffer al bij de voltooiing van *Nachfolge* – in 1937 – meteen verder wilde met het opnieuw doordenken van de vragen van de christelijke ethiek.¹ Dat boek vroeg ook om een vervolg, in de vorm van een ethiek. Door allerlei omstandigheden, Bonhoeffers tijdrovende werk voor de inmiddels illegale opleiding van theologische kandidaten van de Belijdende Kerk – dat zijn degenen die zich keerden tegen de vermenging van evangelie en nationaalsocialistische ideologie, zoals de Duitse Christenen die uitdregen – en de steeds concreter wordende oorlogsdreiging, kwam het er niet van. Wel zocht hij vanaf 1939 in boekhandels en antiquariaten gericht naar theologische en filosofische literatuur rond het thema ethiek, waar maar iets op die terreinen te vinden was.² Daarnaast las hij, eveneens met het oog op een toekomstige ethiek, historische studies en verder ook literatuur. Toch kon hij pas in de nazomer van 1940 daadwerkelijk een begin maken met de uitvoering van zijn plannen voor een ethiek. Doordat het werken met theologische kandidaten in

1. E. Bethge, ‘Vorwort vom 9. April 1948 zur ersten bis fünften Auflage’, in: Bonhoeffer, *Ethik. Zusammengestellt und herausgegeben von Eberhard Bethge*, München 1966⁷, 11. In zijn biografie noteert Bethge echter dat Bonhoeffer eerst een hermeneutiek wilde schrijven (Bethge, *Dietrich Bonhoeffer. Theologe – Christ – Zeitgenosse. Eine Biographie*, Gütersloh 2005⁹, 527). Hoe zich het een tot het ander verhoudt, legt Bethge niet uit.
2. Vgl. Bethge, *Dietrich Bonhoeffer*, 803v.

het kader van hun praktische vorming onmogelijk werd gemaakt en Bonhoeffer bovendien een voor heel Duitsland geldend spreekverbod opgelegd had gekregen, was hij zeer beperkt in het ondernemen van activiteiten. Gevolg van dit alles was wel dat er ruimte kwam voor het werken aan een ethiek.

De Broederraad van de Oud-Pruisische Belijdende Kerk – dat is de leiding van de Belijdende Kerk in Pruisen, die bijna de helft van alle protestanten in het toenmalig Duitsland omvatte – was op de hoogte van Bonhoeffers voornemens op dit punt. Zelf schreef hij in 1943 aan dr. M. Roeder, de onderzoeksrechter die zich met zijn zaak bezighield, dat hem van die kant te kennen gegeven was dat men er een zeker belang bij had als hij op zijn boek *Nachfolge* een ‘concrete protestantse ethiek’ zou laten volgen.³ In kringen van geestverwanten van Karl Barth, van wie er velen in de Belijdende Kerk te vinden waren, leefden grote reserves ten opzichte van ethiek als zodanig en Bonhoeffer was een van de weinigen die zich op dit terrein waagden. Dat de Broederraad van de Oud-Pruisische Belijdende Kerk Bonhoeffer vroeg om de Duitse kerk en de samenleving te dienen met een ethiek die ter zake was en hout sneed in de situatie van het Derde Rijk, was ook om een andere reden niet vreemd. Zijn boek *Nachfolge* was uit de kerkstrijd voortgekomen en vormde in zekere zin een verantwoording van de weg die de radicale vleugel van de Belijdende Kerk – de groep die iedere vorm van staatsinmenging en van samenwerking met de Duitse Christenen afwees – was gegaan. Het vroeg echter om een vervolg. Navolging is niet hetzelfde als ethiek en niet iedereen is christen. De ethische vragen hadden ook grote urgentie, omdat op 1 september 1939 de Tweede Wereldoorlog was uitgebroken en iedereen in Duitsland – zeker ook de christenen – nog weer voor nieuwe, ongekende uitdagingen kwamen te staan. Bovendien was de Belijdende Kerk uiteengevallen, en daarbij hadden ethische kwesties een cruciale rol gespeeld. Enkele publicaties van Barth in 1938 hadden grote weerstand opgeroepen – ook binnen de Belijdende Kerk – en heftige discussies losgemaakt. Barth

3. Bonhoeffers brief aan de officier van justitie dr. Manfred Roeder wordt geciteerd in het ‘Vorwort der Herausgeber’, in: Bonhoeffer, *Ethik*. Herausgegeben von Ilse Tödt, Heinz-Eduard Tödt, Ernst Feil und Clifford Green, DBW, Band 6, Gütersloh 1998³, 7; de complete brief is afgedrukt in: Bonhoeffer, *Konspiration und Haft 1940-1945*, hrsg. Jürgen Glenthøj, Ulrich Kabitz und Wolf Krötke. Bearbeitet von Herbert Anzinger, DBW 16, Gütersloh 1996, 408-414.

had niet alleen in zijn brochure *Rechtfertigung und Recht*⁴ een nieuwe theologische visie op de staat ontwikkeld, vanuit de koningsheerschap-pij van Jezus Christus, maar ook, met het oog op een eventuele Duitse inval in Tsjecho-Slowakije, aan zijn Praagse collega J.L. Hromádka geschreven dat elke Tsjechische soldaat die dan vecht en lijdt, dit dan ook doet voor anderen in Europa – én voor de kerk van Jezus Christus. Barth voegde eraan toe dat hij ook dat laatste zonder enig voorbehoud meende en maakte daarmee duidelijk dat hij principieel afstand had genomen van een lutherse tweerijkenleer, met de bijbehorende boe-delscheiding van kerk en staat.⁵ Barths uitlatingen werden in de Duitse pers breed uitgemeten en niet alleen de Duitse Christenen, maar ook de bisschoppen van de ‘intacte’ lutherse kerken – dat zijn onder andere de lutherse kerken van Hannover en Beieren, die in 1933 niet waren ‘overgenomen’ door de Duitse Christenen en die er in de kerkstrijd slechts op uit waren de kerk te vrijwaren tegen inmenging van staats-wege – haastten zich om er afstand van te nemen. Het was te begrijpen dat de Broederraad van de Oud-Pruisische kerk behoefte had aan ethische doordenking van de vragen die zich aan hen opdrongen – en die men zich niet met het traditionele schema van een tweerijkenleer van het lijf kon houden. Nu Bonhoeffer zijn werk voor de opleiding van theologische kandidaten noodgedwongen had moeten opgeven, kreeg hij er ook tijd voor. De Broederraad heeft hem dan ook diverse keren gevraagd bezinningsstukken te schrijven of zitting te nemen in commissies die dergelijke stukken moesten produceren. In dat kader moet ook het verzoek aan Bonhoeffer gezien worden om niet alleen theologische nota’s over concrete vragen te leveren, maar ook een samenhan-gende visie te ontwikkelen. Wanneer hem dit werd voorgelegd en hoe expliciet het verzoek was, is niet bekend. Wel kan vrij precies worden aangegeven wanneer Bonhoeffer zelf een begin maakte met de uitvoe-ring ervan, namelijk in de zomer van 1940, na Hitlers eclatante mili-taire successen.⁶

4. K. Barth, *Rechtfertigung und Recht* (Theologische Studien, Heft 1), Zürich 1938. Deze brochure is niet toevallig ook de eerste tekst in Barth, *Eine Schweizer Stimme. 1938-1945*, Zürich 1945 (p. 13-57).
5. Barth, ‘Brief an Prof. Hromádka in Prag’, in: *Eine Schweizer Stimme*, 58v; ook in: Barth, *Offene Briefe 1935-1942*, hrsg. Diether Koch, Karl Barth Gesamtausgabe, Band 36, Zürich 2001, 114.
6. Vgl. Bonhoeffer, *Zettelnotizen für eine ‘Ethik’*, hrsg. Ilse Tödt, DBW, Ergänzungsband zum Sechsten Band, Gütersloh 1993, 8v.

Er zijn enkele opzetten van het boek in de vorm van inhoudsopgaves van de hand van Bonhoeffer zelf, uit september 1940.⁷ Sommige titels daarin komen terug in het uiteindelijke werk, andere niet. Hij heeft dan ook al nagedacht over een titel voor het boek. Hij is er nog niet uit, maar de laatste variant, waarover hij zelf redelijk tevreden is, luidt: ‘Wegbereiding en intocht’.⁸ In deze werktitel komt tot uitdrukking dat de eschatologische oriëntatie voor Bonhoeffer centraal stond. In de grote verschuivingen en omwentelingen van de geschiedenis kan een ethiek niet toe met de ratio, of met een scheppingsorde. Ethiek kan enkel ter zake, bevrijdend en richtingwijzend spreken waar ze in het teken van de intocht in het Rijk van God staat. Ethiek is wegbereiding en ze moet het onderscheid tussen de ‘laatste’ en de ‘voorlaatste dingen’ goed in het oog houden. Doet ze dat niet, dan rest haar niets dan zich neer te leggen bij de successen van machthebbers als Hitler.

In hoeverre Bonhoeffer aan zijn aanvankelijke ideeën met betrekking tot opzet en inhoud heeft vastgehouden en mogelijk hier en daar de titel van een onderdeel gewijzigd heeft, is niet zeker. Wat wel vaststaat, is dat niet alle onderdelen die hij in die opzet een plek gegeven had ook – zelfs maar in eerste aanzet – geschreven zijn. Omdat uit de jaren daarna geen nieuwe opzet van Bonhoeffer bewaard is gebleven, blijft het onzeker hoe structuur en precieze inhoud van zijn boek eruit zouden hebben gezien.

Als Bonhoeffer op 5 april 1943 gevangengenomen wordt, is zijn ethiek dus niet voltooid. Er is een aantal hoofdstukken in meer of minder afgeronde vorm gereed, er zijn kladnotities en niet te vergeten diverse brieven, waarin hij over het werk aan de *Ethik* schrijft. Aan Bethge schrijft hij op 18 november 1943 dat hij het zichzelf verwijt dat hij zijn *Ethik* niet heeft kunnen voltooien.⁹ Een maand later – op 15 december 1943 – schrijft hij: ‘Soms denk ik dat ik mijn leven eigenlijk min of meer

7. Vgl. Bonhoeffer, *Ethik*, DBW 6, 449v; het gaat hier om de *Zettelnotizen für eine 'Ethik'* 38 en 1. Als titel noteert Bonhoeffer erboven: ‘Grundlagen und Aufbau der mit Gott versöhnten Welt. Versuch einer christlichen Ethik’ (*Zettelnotizen*, 46vv). Kennelijk is hij met geen van beide ontwerpen tevreden geweest, want op 9 oktober 1940 schrijft hij aan Bethge dat hij (nog steeds) bezig is met de opzet van zijn ethiek (*Konspiration und Haft*, DBW 16, 66).
8. Vgl. Bonhoeffers brief aan Bethge d.d. 27 november 1940 (*Konspiration und Haft*, DBW 16, 79).
9. Bonhoeffer, *Widerstand und Ergebung. Briefe und Aufzeichnungen aus der Haft*, hrsg. Christian Gremmels, Eberhard Bethge und Renate Bethge, in Zusammenarbeit mit Ilse Tödt, DBW 8, Gütersloh 1998, 147.

achter me heb en alleen nog mijn ethiek zou moeten afmaken.¹⁰ In de gevangenis werkt hij er aanvankelijk ook nog verder aan – op zijn minst tot aan augustus 1944 –, zoals hij Bethge telkens weer laat weten, maar hoewel we ethische stukken hebben die in de gevangenis geschreven zijn, ontbreken juist die teksten die hij zelf voor zijn *Ethik* bedoeld had en weten we ook niet welke plaats hij die nieuwe teksten in de opbouw van het geheel had toebedacht. Bethge opent zijn Woord vooraf bij de eerste uitgave van Bonhoeffers *Ethik* dan ook met de even nuchtere als teleurstellende vaststelling én waarschuwing aan de lezer: ‘Dit boek is niet de ethiek die Dietrich Bonhoeffer wilde publiceren.’¹¹

Dat het boek er in enigerlei vorm toch gekomen is, is overigens een klein wonder. Bij Bonhoeffers arrestatie is enig materiaal dat men op zijn kamer aantrof, waaronder ook delen van de *Ethik*, in beslag genomen, maar later kennelijk teruggegeven.¹² Het is maar goed dat men niet alles wat hij met het oog op zijn *Ethik* inmiddels geschreven had op zijn kamer heeft aangetroffen. In het nationaalsocialistische Duitsland tijdens de Tweede Wereldoorlog werd alleen al een pleidooi voor vrede uitgelegd als twijfel aan de eindoverwinning van het nationaalsocialistische Duitsland en daarmee als hoogverraad.¹³ Ernstiger nog zou gewogen hebben dat Bonhoeffer concreet en kritisch ingaat op het nationaalsocialistische denken over volk, euthanasie en de grenzen van de overheidsmacht – tot en met de mogelijkheid van een revolutie. Hij bevond zich bij het schrijven dus in een lastige spagaat en zijn manier van schrijven heeft daarom stellig bewust iets verhullends. We doen er dan ook goed aan om bij het lezen steeds de concrete situatie van destijds voor ogen te houden en tussen de regels door te lezen. Dan blijkt telkens weer dat hij niet vluchtte in algemeenheden en een niet-verplichtende vaagheid om zichzelf bij voorbaat in te dekken, maar heel concreet schreef met het oog op het leven als mens – en als christen – in een nationaalsocialistische onrechtsstaat. Zeker toen hij eraan begon kon niemand zeggen hoe lang Hitler en de zijnen het in Duitsland – en Europa – voor het zeggen zouden hebben.

10. Bonhoeffer, *Widerstand und Ergebung*, DBW 8, 182.

11. Bethge, ‘Vorwort vom 9. April 1948 zur ersten bis fünften Auflage’, 11; vgl. Bethge, *Dietrich Bonhoeffer*, 806.

12. De bezorgers van de *Ethik* en van *Widerstand und Ergebung* vermelden dat delen van de *Ethik* ‘vorübergehend’ in handen van de Gestapo waren (‘Vorwort der Herausgeber’, in: Bonhoeffer, *Ethik*, DBW 6, 9; Bonhoeffer, *Widerstand und Ergebung*, DBW 8, 188 [noot 11]).

13. Vgl. het ‘Nachwort der Herausgeber’, in: Bonhoeffer, *Ethik*, DBW Bd. 6, 425.

Bij zijn werk aan de *Ethik* verloor Bonhoeffer de tijd na de oorlog niet uit het oog, maar hij zag die niet als een ontwaken uit een boze droom om vervolgens verder te gaan waar men in 1933 gebleven was, maar ze stond voor hem in het teken van schuldbelijdenis, omkeer en verwerking. Vanwege dit alles, en ook omdat hij niet de mogelijkheid had met anderen door te spreken over wat hij geschreven had, was het werken aan de *Ethik* een eenzame en levensgevaarlijke onderneming.¹⁴

Uit voorzorg had Bonhoeffer trouwens zelf al de eerder geschreven teksten op diverse plekken ondergebracht. Na zijn arrestatie hebben vrienden en familie die vanwege het mogelijk belastend karakter ervan verborgen, onder andere door ze in de tuin te begraven. Toen ze na de oorlog met de nodige moeite weer waren 'opgegraven', maakte Bethge een voorlopige ordening en bracht die in 1949 uit als Bonhoeffers *Ethik*.¹⁵

Het boek trok aanvankelijk niet veel aandacht. Pas toen de discussie over de in 1951 onder de titel *Widerstand und Ergebung* gepubliceerde gevangenisbrieven van Bonhoeffer op gang kwam, groeide er ook belangstelling voor de ethiek. Zou de ethiek ook licht werpen op de gevangenisbrieven, met name in die zin dat zich daarin de verandering van blikrichting bij Bonhoeffer aftekent, namelijk van de kerk naar de wereld?¹⁶ In 1963 bracht Bethge in de zesde druk van de *Ethik* een nieuwe indeling van de diverse manuscripten aan. De achterliggende gedachte daarbij was dat Bonhoeffer in de loop van de periode 1939 tot 1943 een aantal nieuwe aanzetten voor zijn ethiek had geconcipieerd, waarin dus ook zijn eigen ontwikkelingsgang tot uitdrukking kwam.

Al spoedig rezen er echter de nodige twijfels ten aanzien van de houdbaarheid van deze theorie inzake Bonhoeffers ontwikkelingsgang. Bovendien stond er inmiddels een nieuwe kritische editie van al zijn werk op stapel: de *Dietrich Bonhoeffer Werke*, waarin men theorieën over zijn theologische ontwikkelingsgang zo veel mogelijk buiten beschouwing liet en een nieuwe chronologische indeling aanbracht op objectieve gronden. Uitgaande van gegevens zoals het soort papier en inkt

14. Vgl. Bethge, *Dietrich Bonhoeffer*, 804.

15. Vgl. H. Pfeifer, 'Bethges früheste Darstellung der Ethik Bonhoeffers', in: *Dietrich Bonhoeffer Jahrbuch 4 / Dietrich Bonhoeffer Yearbook 4*, Gütersloh 2010, 31-44.

16. De studie van H. Müller (*Von der Kirche zur Welt. Ein Beitrag zu der Beziehung des Wortes Gottes auf die societas in Dietrich Bonhoeffers theologischer Entwicklung*, Leipzig 1961) droeg hier in belangrijke mate aan bij.

dat Bonhoeffer in een bepaalde periode gebruikte of wat er beschikbaar was, en ook op basis van notities in brieven, kreeg de ethiek een heel nieuwe indeling. Sommige teksten die Bethge als behorend bij de ethiek had gerubriceerd werden overgeheveld naar elders, en een andere tekst – ‘De geschiedenis en het goede’, waarvan Bethge meende dat Bonhoeffer die door een nieuwe tekst met dezelfde titel had vervangen – kreeg zijn plaats terug in de band *Ethik*. Uit het oogpunt van wetenschappelijke editie is dat zonder meer een juiste beslissing geweest. Daarmee is echter niet gezegd dat er niet ook ruimte zou zijn voor een andere opzet, naast een wetenschappelijk verantwoorde uitgave.

Toen de plannen voor deze vertaling vaste vorm kregen, was het duidelijk dat het niet een uitgave zou worden met alle tekstvarianten en verklarende aantekeningen van de laatste editie van de *Ethik*. Zonder het van tevoren als uitgangspunt gekozen te hebben zijn we voor deze Nederlandse uitgave uitgekomen bij een samenstelling die vrijwel overeenkomt met die van de uitgave van 1963. De achtergrond daarvan is, zoals we al hebben uiteengezet, niet dat wij het oneens zouden zijn met de principes en overwegingen van de bezorgers van de *Ethik* in de *Dietrich Bonhoeffer Werke*. Integendeel – wij menen dat hun uitgangspunten juist zijn en we kunnen ons er goed in vinden. Het punt is dat deze Nederlandse uitgave niet bedoeld is als integrale vertaling van de huidige editie van Bonhoeffers *Ethik*. Opgenomen zijn de teksten waarvan vaststaat dat Bonhoeffer die voor zijn ethiek bedoeld heeft, met weglating van een eerdere versie van het hoofdstuk ‘De geschiedenis en het goede’, omdat daarvan vaststaat dat hij daarvoor een nieuwe tekst heeft geschreven en omdat hij de elementen uit de eerste versie die in de tweede versie niet terugkeren heeft verwerkt in andere stukken. Naast vrijwel de complete teksten voor de *Ethik* zoals die bewaard gebleven zijn hebben we ook enkele andere teksten van Bonhoeffer over ethische vragen uit de periode 1940-1943 een plaats gegeven, omdat ze een waardevolle aanvulling vormen op de teksten die hij voor de *Ethik* schreef. Hoewel Bonhoeffers theologische meditatie over Psalm 119 uit 1940¹⁷ en zijn uitleg van de ‘eerste tafel’ van de Decaloog, de laatste bewaard gebleven tekst van hem, uit juni-juli 1944,¹⁸ samen

17. Bonhoeffer, ‘Meditation über Psalm 119’, in: D. Bonhoeffer, *Illegale Theologenausbildung. Sammelvikariate 1937-1940*, hrsg. Dirk Schulz, DBW 15, Gütersloh 1998, 499-535.

18. Bonhoeffer, ‘Ausarbeitung über die erste Tafel der zehn Worte Gottes’, in: *Konspiration und Haft*, DBW 16, 658-672.

zijn werken aan de *Ethik* als het ware ‘omlijsten’ en het belang van het gebod van het Oude Testament voor zijn ethiek laten zien, hebben we er toch van afgezien ze op te nemen. Daarbij gaf de doorslag dat ze voornamelijk meditatief en bijbels-theologisch van aard zijn.

Dit boek is de eerste vertaling van de *Ethik* in het Nederlands.¹⁹ Gezien het belang van dit werk en de vloed aan uitgaven van vertaalde geschriften van Bonhoeffer is dat – zeker op het eerste gezicht – mogelijk wat verwonderlijk. Toch is er wel enige verklaring voor. Naast hetgeen we al noemden, namelijk dat Bonhoeffer het boek niet heeft kunnen voltooiën en afronden en we dus niet weten hoe het geheel er zou hebben uitgezien, zal ook hebben meegespeeld dat zijn taalgebruik en stijl van schrijven hier en daar stroef en eigenzinnig is. Dat kan voor een deel worden toegeschreven aan het gegeven dat het hier gaat om ontwerp teksten die hij in een later stadium nog weer eens zou hebben herschreven, maar het heeft stellig ook te maken met de noodzaak om – vanwege het ‘staatsondermijnende’ karakter van wat hij schreef – verhuuld te schrijven.

De titel *Aanzetten voor een ethiek* is niet alleen gekozen vanwege het onvoltooide karakter van Bonhoeffers nagelaten ethiek, er wil ook mee gezegd zijn dat de ethiek die hem voor ogen stond nooit bedoeld is als een kant-en-klaar ontwerp, waarin vragen beantwoord worden. Boven zijn eerste opzet noteerde hij niet zonder reden als ondertitel voor zijn boek: ‘Poging tot een christelijke ethiek’. De lezer moet er zelf mee aan het werk en Bonhoeffers *Ethik* bevat daarom per definitie – ‘aanzetten’. Het is de bedoeling dat de lezer de ethiek tot een werkboek maakt en de aanzetten van Bonhoeffer oppakt om zelf in verantwoordelijkheid een weg te gaan.

ETHIEK TEN OVERSTAAN VAN DE SUCCESSEN VAN HITLER

Noodzakelijke heroriëntatie

Bonhoeffer begon aan zijn nieuwe project in 1940, na de uiterst succesvol verlopen *Blitzkrieg* van Hitler tegen onder andere Frankrijk, Nederland, Denemarken en Noorwegen.²⁰ Bethge plaatst het werk aan de

19. Wel zijn soms gedeelten van zijn ethiek vertaald, zoals bijvoorbeeld uitvoerige passages uit ‘De laatste en de voorlaatste dingen’ in G.G. de Kruijff, *Christelijke ethiek. Een inleiding met sleutelteksten*, Zoetermeer 1999, 124-139.

20. Vgl. Bonhoeffer, *Zettelnotizen für eine ‘Ethik’*, DBW 6 Ergänzungsband, 8v.

Ethik in de context van de overgang – zoals hij die noemt – van ‘christen’ naar ‘tijdgenoot’.²¹ Na terugkeer van zijn ‘vlucht’ naar Amerika, zomer 1939, met de laatste boot die voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog nog kon varen, was hij om de militaire dienst te ontlopen toegetreden tot de geheime dienst van de *Wehrmacht*, de *Abwehr*, maar met het oogmerk deel uit te gaan maken van de kring van samenzweerders tegen het Hitler-regime, die daar – zoals Bonhoeffer uit de kring van zijn familie wist – hun zenuwcentrum hadden. Het betekende geen afscheid van zijn leven tot dan toe, het was niet het einde van zijn activiteiten voor de Belijdende Kerk en nog minder van zijn theologisch bezig-zijn, maar vanaf die tijd is hij ook en helemaal aanwezig op ‘werelds’ terrein. Hij treedt die moeilijke wereld binnen, schrijft Bethge, waarin het gaat om afwegen van effectiviteit van daden, van succes en mislukking, van tactiek en camouflage.²²

Vanaf 17 juni 1940, na de indrukwekkende overwinning van het Duitse leger op Frankrijk, gaat Bonhoeffer andere tonen aanslaan én maakt hij daadwerkelijk een begin met zijn werk aan de *Ethik*. Bethge vertelt dat Bonhoeffer en hij op 17 juni 1940 op een terras zaten in Memel, het uiterste noordoosten van Duitsland, toen door de luidsprekers werd bekendgemaakt dat Frankrijk had gecapituleerd. Onmiddellijk daarna werden het Duitse volkslied ‘Deutschland, Deutschland, über alles’ en ‘Die Fahne hoch’ ten gehore gebracht. De mensen op het terras stonden op, brachten met gestrekte arm de Hitlergroet en zongen mee, met onder hen – tot verbijstering van Bethge – ook Bonhoeffer. Later zei Bonhoeffer tegen hem: ‘We zullen ons nu voor heel andere dingen in gevaar moeten laten brengen, maar niet voor deze groet!’²³

Het is geen uitglijder van Bonhoeffer, maar blijkt van een denkproces dat al enkele jaren aan de gang was. In 1938 was hij aanwezig geweest bij een discussie over Romeinen 13 in een kring van theologen in Stettin, waar onder anderen H. Gollwitzer en H. Traub aan deelnamen. Bonhoeffer deed er bij die gelegenheid het zwijgen toe, tot verbazing van anderen, die vol ongeduld en hartstocht over politiek verzet spraken. Na afloop nam hij Traub apart en zei dat hij hem heel goed begrepen had, maar dat hij dan ook consequent moest zijn en nog heel

21. Vgl. Bethge, *Dietrich Bonhoeffer*, 760.

22. Vgl. Bethge, *Dietrich Bonhoeffer*, 762.

23. Vgl. Bethge, *Dietrich Bonhoeffer*, 765.

andere stappen moest zetten. Bonhoeffer wist toen al van de samenwerkingsplannen die gesmeed werden en was zelf de vrijblijvendheid voorbij.²⁴ De successen van Hitler – tegen de adviezen van zijn generaals in, met verwijzing naar de Voorzienigheid – konden in de nieuwe situatie van zomer 1940 niet meer genegeerd worden. De werkelijkheid van het Derde Rijk was urgent geworden en vroeg dringend om theologisch-ethische doordenking.

Bonhoeffer sprak begin juli 1940 op een ontmoeting met vrienden over wat hij als vraag naar zich toe kreeg van verschillende predikanten die inmiddels als officier in het leger dienst deden, namelijk of ze als de oorlog afgelopen was wel in hun ‘armzalig ambt’ zouden terugkeren.²⁵ Is de verkondiging van de kerk niet gedoemd te verbleken in het licht van de successen van Duitsland? Uit diezelfde tijd stamt een korte, duidelijk onder de indruk van deze vragen geconcipeerde tekst over de glorie en de armoede van het Woord, waarin Bonhoeffer onder meer schrijft:

Wat zal nog het woord van de kerk zijn in een wereld waarin de daden zo overweldigend spreken? Is dat woord niet overbodig geworden? Zouden we ons ook niet eenvoudigweg aan deze daden moeten conformeren en onder afzien van alle woorden alleen maar meedoen? Geloofwaardig is de daad. (...) Midden onder onze daden vragen we naar het *Woord*, iets anders kunnen we niet meer. De daden hebben hun eigen gewicht. Ze walsen zonder woorden over alles heen wat zwakker is dan zij. Ze laten het liggen en vertrappen het. Kinderachtige kritiek en beledigingen worden door het geweld van de daden zelf vermorzeld. Dat is de immanente wet van de daad. Slechts één ding is groter dan de daad: Hij, die de daden geeft. Iedere daad weet dat zelf, ze is toegelaten en wordt geschonken. Ze moet Hem prijzen die haar gaf. Of ze het doet of niet, hangt af van de houding tegenover het *Woord van God*. Het Woord van God is er en het is het enige waarover de daad geen macht heeft. (...) Niet door wonderen wil God erkenning afdwingen, maar door het Woord wil Hij het hart raken en tot een vrij geloof brengen.²⁶

24. Vgl. Bethge, *Dietrich Bonhoeffer*, 699.

25. Geciteerd uit het dagboek van ‘Studiendirectorin’ A. Ohnesorge over Nowawes (juli 1940) in: Bethge, *Dietrich Bonhoeffer*, 767.

26. ‘Vortragsentwurf zum Thema “Herrlichkeit”’, in: *Konspiration und Haft*, DBW 16, 488v (de vertaling van de citaten uit Bonhoeffers werk in deze inleiding is van ons).